

Martin SCHACHERL
České Budějovice

K tematické výstavbě raných próz básníka Julia Zeyera

Cílem tohoto příspěvku je přispět k bližšímu poznání individuálního stylu prozaických prací básníka Julia Zeyera. Studie se zaměřuje na vybrané otázky tematické a textové výstavby, především pak na hledání vzájemných vztahů těchto složek textu u záměrně zvolených Zeyerových próz. Rozbor je organizován od zkoumání výstavby tematické (dle Hrabák 1977, s. 232) k analýze formálních aspektů textové výstavby (dle *Současná česká stylistika* 2003, s. 262). Snaha o exaktní přístup k materiálu si vyžádala i vytvoření základních kvantitativních charakteristik u zkoumaných textů. Ty jsou založeny na průměrných hodnotách a mají především orientační charakter.

Východiskem rozboru je argument, že v uměleckém textu hierarchizace informací není „pouhým odrazem věcné důležitosti motivů”, ale naopak „součástí tvůrčího záměru autora” (Krčmová 2003, s. 262). Kompozice literárního díla je vždy v úzkém vztahu k autorskému záměru a slouží k vyjádření celkového charakteru a smyslu díla (Vlašín 1984, s. 179). Odhalení obdobných rysů kompozice u konkrétních Zeyerových textů či dokonce zachycení určitého vývoje tematické výstavby v kontextu celé básnickovy prózy by v tomto smyslu umožnilo poodhalit autorův postoj k prozaické látce, případně i jeho potenciální proměny.

Příspěvek se zaměřuje na tři básnickovy prózy ze 70. let 19. století, které prokazatelně vykazují obdobné rysy v rámci sledovaných aspektů tematické výstavby. Jedná se o tři díla z raného básnickova období: novelu *Jeho svět a její* (Lumír 1874), román *Ondřej Černyšev* (Lumír 1875) a novelu *Xaver* (Lumír 1876). Všechny jsou psané ve třetí

vyprávěcí osobě (Stanzel 1988, s. 13). První část studie se pokouší o identifikaci shodných prvků tematické výstavby u záměrně zvolených próz Julia Zeyera. Získané závěry jsou dále porovnány s vybranými aspekty horizontálního (kapitola) a vertikálního (řeč postav x řeč vyprávěče) členění textu. Snahou je ukázat, jak se tyto formální aspekty výstavby textu podílí/nepodílí na utváření rytmu vyprávění (dle Stanzel 1988, s. 90) a jak (ne)ovlivňují kompozici vybraných děl Julia Zeyera. Závěrem jsou porovnána výsledná zjištění u těchto prozaických prací z počátečního Zeyerova tvůrčího období s obdobným (Erforma) textem z pozdějšího básnickova období, a to románem *Jan Maria Plojhar* (Lumír 1888). Cílem této komparace je naznačit, jakou funkci má ustálená kompoziční organizace Zeyerových próz ze 70. let ve vývoji tematické výstavby básnickova narativu¹.

Pro práci na tomto příspěvku byla využita časopisecká vydání vybraných titulů básnickových prozaických děl a druhé nezměněné knižní vydání České grafické společnosti „Unie“ z roku 1902. Příspěvek odkazuje i na odbornou literaturu věnující se zvolenému tématu (Hrabák, Doležel, Stanzel aj.).

Na rozdíl od prvních Zeyerových prozaických textů (novela *Duhový pták* Lumír 1874 a humoreska *Krásné zoubky* Paleček 1872–1873), pro které je příznačná zřetelná a do určité míry i sevřená epická linie vyprávění, práce ze 70. let 19. století spojuje přítomnost dvojí fabulační linie vyprávění, vyjádřená časovými vztahy příběhové přítomnosti a minulosti společně s ustálenou typologií postav. Nekomplikovaný syžetový postup prvních básnickových textů, často odpovídající časové následnosti, porušované retrospektivní organizací motivů zprostředkovávajících minulost ústředních postav děje, střídá u Zeyera narativ charakteristický vzájemným propojením dvou vyšších tematických celků a pravidelně se opakující typy postav. Logika vyprávění je tak zde utvářena také existencí příčinných vztahů dvou následných analogických dějových celků. Takto zjednodušeně koncipovaný vy-

¹ Vztahu tematické a textové výstavby se na pentalogii Karla Poláčka věnoval s jiným výzkumným záměrem Michal Křístek 2001.

právěcí model je možné pozorovat v individuálních modifikacích na všech námi sledovaných básnickových prózách, a to i přes rozličné žánrové specifikace.

Všechny záměrně vybrané prózy Julia Zeyera lze v nápadné shodě rozdělit na dvě relativně samostatné vyprávěcí pozice (dále jen VP)². První VP je autorským vyprávěčem ve třetí osobě prezentovaný příběh (příběh hlavní postavy). Ten je v přímém vztahu k druhé VP vyprávění nebo z ní nějakým způsobem vychází. Druhou VP vyprávění reprezentuje postava (pro potřeby klasifikace ji můžeme označit jako „postavu nesoucí tajemství“), která do příběhu postavy hlavní vnáší tento nový vyšší tematický celek. Hlavní postava je k druhé VP vždy v jakémsi nepřímém vztahu prožívajícího pozorovatele. Druhá VP vyprávění je zprostředkována vždy personálním vyprávěčem; naší terminologií postavou nesoucí tajemství. Pro tuto VP je charakteristická postava reflektora, tj. románové postavy, která v tomto pravidelném postupu zprostředkovává část fabule postavě hlavní. Do příběhu hlavní postavy vnáší druhou VP (neplatí pro román *Ondřej Černýšev*) třetí a poslední kompozičně důležitá postava této narativní „šablony“. Tato postava je v přímém významovém vztahu s postavou hlavní a zároveň i její vazbou k druhé VP (pomocně ji lze označit jako „postavu nesoucí obdiv-lásku hlavní postavy“). Postava nesoucí tajemství a postava nesoucí obdiv-lásku hlavní postavy mohou splynout i v jedinou postavu (vztahy matka/dcera; dvojčata). Vzhledem k fabuli vyprávění je možné interpretovat druhou VP jako determinující analogii k první VP, s následným propojením obou VP; vyjádřeno na časové ose je finalita vyprávění dána propojením příběhové minulosti (druhá

² Vzhledem k tomu, že cílem studie není deskriptivní analýza jednotlivých motivů a jejich spojování ve vyšší celky, ale již jejich identifikace a vztah v rámci tematické výstavby jako celku, bude v tomto příspěvku při patřičné míře paušalizace pro nejvyšší možné spojení motivů ve vyšší tematický celek dále operativně užíváno termínu vyprávěcí pozice (dále jen VP, dle Stanzel 1988, s. 85). VP vhodně reflektuje pozici vyššího celku motivů vně kontextu vyprávění, což umožňuje identifikaci shodných prvků tematické výstavby vytypovaných próz básníka Julia Zeyera.

VP) s příběhovou přítomností (první VP). Při takovémto kompozičním řešení vstupují Zeyerovy postavy do příběhového jednání determinovány svou minulostí (druhou VP). Pro Zeyera typický pasivní vztah postavy k ději je tak touto tematickou výstavbou významně posílen.

Popsaná kompozice, založená na udržování napětí, které vychází především z existence čtenáři neznámé VP a vrcholí v dvojnásobné finalitě vyprávění, je ve vývoji Zeyerova narativu odrazem prvního ustáleného postoje k prozaicky zpracovávané látce. Tento opakující se postup tematické výstavby byl výhodný zejména pro obě uvedené novely. Aplikace modelu na rozsáhlejší fabuli, na román se ukázala, vzhledem ke zvyšujícímu se rozsahu mezi oběma VP (u románu *Ondřej Černyšev* tvořila druhá VP „jen“ 5% textu, zatímco u novely *Jeho svět a její* to bylo 21%) jako nevýhodná. Toho si všimla i starší sekundární literatura (Marten, Honzíková či Krejčí); k závěrům těchto studií, pro jejich přílišnou subjektivitu, není v tomto příspěvku přihlíženo. Schematicky naznačený popis kompozice vybraných próz Julia Zeyera, založený na propojení dvou VP, bude využit dále ke zkoumání vztahu popsané tematické výstavby a jejího textového členění; konkrétně se studie zaměří na kapitolu a poměr narativních částí textu k částem nenarativním.

U textů krásné literatury je zpravidla i horizontální členění konkrétního literárního díla podřízeno esteticky sdělné funkci (Krčmová 2003, s. 263). Delší prozaické texty jsou zpravidla členěny na kapitoly. V tomto smyslu jsou analyzovaná díla Julia Zeyera středního (obě novely *Jeho svět a její*, *Xaver*) a delšího rozsahu (román *Ondřej Černyšev*, *Jan Maria Plojhar*). Mimo novely *Xaver* jsou všechna členěna na kapitoly. *Xaver* je přitom rozsahem více než dvojnásobně delší, nežli např. novela *Jeho svět a její*. Prostá úměra, že zvyšující se rozsah textu rovná se členění textu na kapitoly tak u Zeyera neplatí. Lineární úměrnost nenajdeme ani mezi počtem stran a počtem kapitol. To znamená, že rozsáhlejší text u Zeyera nepredikuje vyšší počet kapitol (např. novela *Jeho svět a její* má 6 kapitol, román *Ondřej Černyšev* 12 kapitol, ale román *Jan Maria Plojhar* „jen“ 8). Rozsah jednotli-

vých kapitol je také u všech zvolených próz nápadně monotónní. Vybočuje-li kapitola z průměrného rozsahu, jedná se většinou o kapitolu, ve které je zprostředkován časově rozsáhlý úsek fabule reflektorem; tj. dle výše popsaného modelu, druhou VP. Vyprávěcí pozice se s kapitolou nekryjí ani rozsahově, ani perspektivou zprostředkování; tvoří vždy část kapitoly. U Zeyera jsou tak kapitoly rozsahově podobnými uzavřenými celky, které na sebe navazují volně. Formální členění textu na kapitoly odpovídá v tematické výstavbě členění posloupnosti, vzhledem k výše popsaným VP, nižších tematických celků. Zeyer využívá vnitřních vztahů mezi členěním kapitol a změnami prostoru, popřípadě vyššími časovými posuny, jen minimálně. Členění textu na kapitoly se tak podílí na utváření rytmu Zeyerových próz jen nevýrazně.

Nabízí se otázka, zda rozsah kapitol byl pro Zeyera věcí tvůrčí volby či zda byl básník v tomto smyslu ovlivněn nějakým vnějším faktorem. Na základě porovnání časopisecké a knižní verze sledovaných próz je možné říci, že Zeyer nebyl vzhledem k vydávání svých děl v jednotlivých číslech časopisů redaktorskými zásahy nijak limitován. Všechna díla z našeho korpusu textů vycházela nejprve časopisecky v „Lumíru“³. Členění námi sledovaných próz zde bylo ponejvíce odrazem konkrétní potřeby redaktora. Dokládá to korespondence Julia Zeyera s Josefem Václavem Sládkem. Ten zde výslovně zmiňuje způsob parcelace Zeyerových příspěvků. Významový vztah mezi kapitolou a úryvkem básníka díla do jednotlivého čísla časopisu tak neexistuje. Nejčastěji tvoří jedno časopisecké pokračování část kapitoly. Časté jsou i úryvky tvořené ze dvou částí kapitol. Například u románu *Ondřej Černyšev* se začátek pokračování časopiseckého vydání a kapitoly kryje v 17%, u novely *Jeho svět a její* k takovéto

³ *Romaneto. Jeho svět a její* vycházelo od 16. března 1874 do 28. května 1874 v Lumíru, a to celkem v deseti číslech; román *Ondřej Černyšev* vycházel od 1. července do 2. prosince 1875, a to celkem ve 23 číslech; novela *Hrabě Xaver* od 10. října do 30. prosince 1876 celkem v 9 číslech; román *Jan Maria Plojhar* od 1. ledna 1888 do 20. prosince 1888.

shodě nedochází ani jednou. Redaktor tedy nebyl vůči autorovi v tomto smyslu nikterak vázán a pro autora pravděpodobně nebylo respektování členění textů na kapitoly vzhledem k vydávání jeho děl v časopisech věcí důležitou.

Z hlediska vertikálního členění textu, tj. poměru narativních a nenarativních částí celku vzhledem k tematické výstavbě analyzovaných próz Julia Zeyera je sledovaný vzájemný vztah již mnohem prokazatelnější. Výše popsaný model kompozice básnických textů ze 70. let 19. století je v podstatě založen na změnách v rámci profilu vyprávění. Druhá VP je vždy zprostředkována promluvou vypravěče (dále jen P(V)). Zprostředkování určitých úseků fabule promluvou postavy (dále jen P(P)) tvoří u těchto textů zhruba čtvrtinu rozsahu celého díla. Kvantitativní srovnání P(P) a P(V) u těchto próz ukazuje na výrazné zastoupení P(P) v rámci profilu vyprávění. Analyzované Zeyerovy prózy ze 70. let se tak vyznačují výraznou převahou nenarativních částí k částem narativním. Rytmus vyprávění je tvořen následností dramatických forem (rozhovory, dramatizované scény), přičemž texty vzbuzují až dojem dialogizovaných textů. U pozdějších básnických próz se zastoupení P(P) vůči P(V) snižuje; např. u románu *Ondřej Černýšev* je vzájemný poměr mezi P(P) a P(V) 1 : 1.

Existující vztah mezi tematickou výstavbou a vertikálním členěním textu dokazuje vzhledem k představené typologii postav také zastoupení zprostředkovaných motivů, které provázejí jednotlivé ustálené typy postav vzhledem k poměru P(P) a P(V). Volba konkrétní promluvy je v tomto smyslu u námi zvolených Zeyerových próz totiž vždy pravidelná. Například minulost hlavní postavy je v retrospektivní kompozici zprostředkována u všech sledovaných próz vždy P(V), zatímco minulost postavy nesoucí tajemství vždy P(P). Zeyerův narativ je tak vzhledem k pravidelnému vztahu textového a tematického členění očekávaný. Hlavní postavy Zeyerových próz vstupují také do vyprávění vždy s konkrétní explicitě zprostředkovanou minulostí. Ta je často v příčinné analogii k příběhové přítomnosti a představuje v tomto smyslu prezentaci nesprávných řešení a rozhodnutí.

Závěrečné porovnání získaných indicií s románem *Jan Maria Plojhar*, tj. textem z básnickova vrcholného tvůrčího období, umožní pododhalit, zda popsané tendence byly v rámci diachronního vývoje tematické výstavby Julia Zeyera progresivní či nikoliv. Jinými slovy, snahou je ukázat, zda se popsané tendence v rámci tematické a textové výstavby raných básnickových próz objevují i u jeho pozdějších vrcholných prozaických textů.

U románu *Jan Maria Plojhar* lze pozorovat pouze kontury popsaného kompozičního modelu. Koncept dvou VP se zde neobjevuje, částečně typologie hlavních postav (hlavní postava a postava nesoucí obdiv a lásku hlavní postavy). V tomto románu se také oproti prózám ze 70. let výrazně mění poměr P(P) oproti P(V). Změna perspektivy vyprávění, kdy vypravěč svěřoval časté, a to i dějově velice rozsáhlé, části fabule k převyprávění postavám se zde neobjevuje. Vyjádřeno procenty z celkového počtu stran je zřejmý posun od novely *Jeho svět a její*, kde P(P) tvoří 57% textu k románu *Jan Maria Plojhar*, kde je to již 37 % textu. Výraznější zastoupení zde v tomto smyslu získávají narativní formy vyprávění (komentář a popis). Obdobně jako u námi analyzovaných textů se ani u románu *Jan Maria Plojhar* výrazně nepodílí na rytmu textu členění textu na kapitoly. Zachována zůstává pravidelnost vzhledem k vertikálnímu členění a typologii postav. Využití postav k převyprávění určitých částí sujetu fikčního světa je zde zastoupeno v menší míře, vyprávění se na rozdíl od popsaného kompozičního modelu koncentruje na hlavní postavu vyprávění. Výrazně tak oproti prózám ze 70. let rozsahem narůstá např. nižší tematický celek, kterým je zprostředkování příběhové minulosti hlavní postavy, a to P(V). Zatímco u novely *Jeho svět a její* tvořila tato část fabule vyprávění 3% textu, u *Xavera* 7% textu, tak v románu *Jan Maria Plojhar* je to již 22% celku. Novým prvkem, který výrazně ovlivňuje rytmus vyprávění je konfrontace vyprávění s dalšími texty – kompoziční princip zastoupený u všech sledovaných textů, nabývající u románu *Jan Maria Plojhar* povahu dominanty.

Zajímavou možností pro další výzkum tematického a horizontálního členění zvolených literárních textů se jeví i problematika

volného vztahu titulů Zeyerových próz a konkrétního díla. Titul, který zpravidla označuje dominantu textu a naznačuje čtenáři, pod jakým zorným úhlem má být text vnímán (Hrabák, 1969, s. 53), u Zeyera často označuje hlavní postavu vyprávění. U analyzovaných textů je to *Ondřej Černyšev*, *Xaver*, ale i *Jan Maria Plojhar*. Zaměření ohniska vyprávění na hlavní postavu vykazuje ale u provedených kvantitativních charakteristik jen *Jan Maria Plojhar*. Volba konkrétního jména např. právě u tohoto románu může také mimo charakterizaci hrdiny a neobvyklou zvukovou podobou jména (Hrabák, s. 55) demonstrovat rozpolcenost mezi mužským principem jména, které znamená „bůh je milostivý“, případně „bohem daný“ či „milostivý dar boží“ (Bauer, s. 358) a ženským elementem Marií, „milovanou bohem“ (Bauer, s. 530); u Zeyera častý konflikt (více Schacherl 2006). Naznačené možnosti stojí již zcela mimo objektivní rozbor, který byl záměrem této studie.

* * *

Cílem tohoto příspěvku bylo poukázat na prokazatelné paralely v rámci tematické výstavby próz počátečního tvůrčího období básníka Julia Zeyera. Kompozice u Zeyerových textů ze 70. let 19. století je založena na příběhovém propojení dvou relativně samostatných vyprávěcích pozic. Principiálním znakem této vyprávěcí šablony, jejíž aplikaci můžeme v různých modifikacích nalézt u celé řady Zeyerových prozaických textů počátečního období jeho tvorby, je výrazné posílení promluvy postav oproti promluvě vypravěče, a to vždy v pravidelném postupu založeném na využití postav jako vypravěčů. Profil vyprávění je ve znamení nenarativních částí a texty jsou více dramatizované. Z formálních aspektů textové výstavby se na rytmu Zeyerových próz významně podílí vertikální členění textu. To je s tematickou výstavbou pevně propojeno a tvoří principiální prvek vzhledem k formálnímu přístupu autora v rámci zpracování prozaické látky. Tento narativní model byl Zeyerovi pravděpodobně ideálním řešením příběhu v počáteční etapě jeho prózy. Důkazem je jeho využití hned

u několika textů najednou. Zeyer tento koncept postupně opouštěl. To dokazuje srovnání s románem *Jan Maria Plojhar*, kde se popsané závěry objevují jen sporadicky. Určující stavební prvek básnickovy kompozice prozaických textů ze 70. let 19. století, tj. převyprávění rozsáhlých úseků fabule příběhovými postavami, nahrazuje např. neustálá konfrontace vyprávění s dalšími vloženými texty.

Literatura

- Bauer J., 2003, *Velká kniha o jménech*. Praha: Regia.
- Čechová M. aj., 2003, *Současná česká stylistika*. Praha: ISV nakladatelství.
- Doležel L., 1993, *Narativní způsoby v české literatuře*. Praha.
- Hrabák J., 1969, *K morfologii současné prózy*. Brno: Blok.
- Hrabák J., 1977, *Poetika*. 2. vyd., Praha: Československý spisovatel.
- Honzíková M., 1970, *J. Zeyer a V. Mrštík. Dvě možnosti české moderní prózy*. Praha: Univerzita Karlova.
- Krejčí F. V., 1901, *Julius Zeyer. Kritická studie*. (Duch a práce, sv.1). Praha: Nakladatelství Hejda a Tuček.
- Křístek M., 2001, *Kompozice Poláčkova románového cyklu o okresním městě*, [in:] *Pátečníci a Karel Poláček. Sborník příspěvků ze sympózia Pátečníci a Karel Poláček konaného 23.–26. května 2001 v Rychnově nad Kněžnou*, s. 207–217.
- Marten M., 1916, *Akord, Mácha, Zeyer, Březina*. Praha.
- Schacherl M., 2006, *Referent v kontextu Zeyerova vyprávění*, [in:] T. Hoskovec aj., *Teorie a empirie. Bichla pro Krémovó*. Brno: Masarykova univerzita, s. 109–115.
- Stanzei F. K., 1988, *Teorie vyprávění*. Praha: Odeon.
- Vlašín Št., 1984, *Slovník literární teorie*. Ústav pro českou a světovou literaturu. Praha: Československý spisovatel.

Summary

Article is a contribution for closer knowledge of individual style of prosaistic works of Julius Zeyer. Author deals with selected problems of text and thematic structure of writer's works from initial period of creativity: *Jeho svět a její, Ondřej Černyšev, Xaver* and compares them with novel *Jan Maria Plojhar* – the work of top period of Julius Zeyer's creativity.